

Germanen, Kelten en Romeinen in de Lage Landen

Het leven aan de rand van het Romeinse Rijk

Wanneer we denken aan de Romeinse tijd in Nederland, doemt onmiddellijk het beeld op van de Romeinse rijksgrens, ook wel bekend als de limes. Langs de limes in Nederland woonden de stammen van de Bataven, Cananefaten en de Friezen, die we vooral kennen door wat de Romeinse geschiedschrijvers over hen hebben opgeschreven. Wie waren de bewoners van dit drassige gebied aan de Noordzee? Hoe zag de relatie eruit tussen de Romeinen en deze grensvolken? En vooral: waar kwamen ze precies vandaan?

In de historische geschriften wordt de Rijn vaak aangehaald als de geografische en culturele grens tussen het vrije Germanië en de door de Romeinen veroverde Gallische provincies in het zuiden. In werkelijkheid was het lang niet zo zwart-wit, maar moet dit een geleidelijke overgang zijn geweest. De consolidatie van de Rijn als rijksgrens was ook eigenlijk helemaal niet de Romeinse ambitie: rond 12 v.Chr. was het doel namelijk de verovering van Germanië tot aan de Elbe. In de daaraan voorafgaande periode (van 50 tot

ca. 12 v.Chr.) wisten de Romeinen, door het voeren van een slinkse verdeel-en-heerspolitiek, verscheidene volksverhuizingen op touw te zetten vanuit het Germaanse gebied. Hiermee wilden ze het Nederlandse rivierengebied na de Gallische Oorlogen van 58-51 v.Chr. opnieuw bevolken. Een van de nieuwe stammen in deze streek was die van de Bataven. Na interne strijd hadden zij zich afgesplitst van de uit Hessen afkomstige Chatten en kregen ze door de Romeinen land toegewezen net buiten de grenzen van het Romeinse Rijk. Daar vestigden

zij zich in het gebied dat we tegenwoordig kennen als de Betuwe, delen van de Utrechtse Heuvelrug, de Gelderse Vallei en delen van Noord-Brabant. In de loop van de eerste eeuw n.Chr. groeiden de Bataven uit tot een van de invloedrijkste stammen in het Rijngebied. Volgens de Romeinse geschiedschrijver Tacitus waren ze formidabele ruiters en goede zwimmers, waardoor ze met behoud van wapens, paarden en bepakking in gesloten formaties rivieren konden oversteken. Dit was nog nooit vertoond en de Romeinen waren hiervan zo onder de indruk, dat ze graag gebruikmaakten van de Bataven. Ze werden bijvoorbeeld ingezet als hulp troepen in tijden van oorlog en aangesteld als lijfwachten van de keizer. Kortom, de Bataven hadden een buitengewone uitzonderingspositie, want dit was bij andere Germaanse stammen zeker niet altijd het geval.

Romeinse beeldvorming

Tegenwoordig vormen de antieke teksten van Tacitus, maar ook auteurs als Julius Caesar, Plinius de Oudere, Velleius Paterculus, Suetonius, Cassius Dio en nog vele anderen een belangrijke bron van informatie over dit tijdvak. In tegenstelling tot de Romeinen, schreven de Kelten en de Germanen niets ▶

Alexander van der Bunt is archeoloog en auteur van het boek *Wee de overwonnenen. Germanen, Kelten en Romeinen in de Lage Landen* (Omniboek, 2020).

In de periode tussen 50-12 v.Chr. vestigden zich vele Germaanse stammen aan de westoever van de Rijn, onder wie de Bataven. Afbeelding: Alexander van de Bunt.

De Romeinse bronnen hebben onze beeldvorming sterk beïnvloed. Deze zeventiende-eeuwse afbeelding van 'Germaanse krijgers' is daar een voorbeeld van. Afbeelding: Philipp Clüvers *Germania Antiqua*, 1616.

op over hun eigen geschiedenis en levenswijze, en als ze dat wel deden, is dat niet bewaard gebleven. De verhalen die door Romeinse auteurs werden opgeschreven waren zeker niet vrij van politieke propaganda, denkbeelden en opinies. Deze antieke teksten zijn vaak gericht op generaals en keizers die ter meerdere eer en glorie van zichzelf vochten en benoemen verder alleen degenen die de moed hadden om zich daartegen te verzetten. Deze tegenstanders van Rome worden binnen dit kader vaak geportretteerd als 'barbaren', een verzamelterm voor vreemde volken. Ditzelfde kan gezegd worden van begrippen als 'Kelten' en 'Germanen', waarvan we inmiddels weten dat dit behoorlijk ongenuanceerde termen zijn, die door de Romeinen zijn bedacht om de volkeren ten noorden van de Alpen te beschrijven. Het is echter gebleken dat de Kelten en Germanen niet bestonden,

maar dat deze begrippen meer een soort verzamelnamen zijn voor verschillende stammen, die zichzelf waarschijnlijk nooit als één volk hebben gezien. In feite kon alles wat niet Romeins of Grieks was, volgens de antieke auteurs worden aangemerkt als barbaars. Zo spraken ze geen Latijn of Grieks en woonden ze niet in steden, zoals bij de Romeinen al eeuwen gangbaar was. Als we *Germania* van Tacitus erop naslaan, lijkt de wereld ten noorden en oosten van de Rijn in elk opzicht een groot contrast met de Romeinse wereld. De mensen van deze streken woonden in woonstalhuzen, ze vereerden hun goden in heilige wouden en gingen geregeld op plundertocht. Hoewel de teksten van Tacitus, vanuit de eerste en tweede hand, tot op zekere hoogte op waarheid zijn gebaseerd, hebben ze ook iets karikaturaals.

'De verhalen die door Romeinse auteurs werden opgeschreven waren zeker niet vrij van politieke propaganda, denkbeelden en opinies'

Dit had echter een duidelijke reden. Vóór de aanleg van de limes is Rome meerdere keren opgeschrikt door indringers van buitenaf of de dreiging daarvan. Een van de beruchtste gebeurtenissen in de Romeinse geschiedenis is de plundering van Rome in 390 v.Chr. door de Keltische stam van de Senones, onder leiding van de Keltische koning Brennus. De littekens van deze gebeurtenis bleven lang nawerken in het collectieve geheugen van de Romeinen. Je zou zelfs kunnen spreken van een soort van 'barbarofobie', een traumatische afkeer die van generatie op generatie in leven werd gehouden. Vanaf dat mo-

ment keken de Romeinen met argusogen naar het noorden, zeker als ze nieuws vernamen over 'barbaarse' hordes die vastbesloten waren om naar het zuiden te trekken. Dit vijandbeeld moet later zeker hebben bijgedragen aan het veiligheidsargument van ambitieuze generaals en provinciale gouverneurs om de grenzen van het Rijk naar het noorden te verleggen. De Romeinen hadden de gewoonte om alles in te delen in twee afzonderlijke en vaak tegenovergestelde groepen of werelden, elk met hun eigen kenmerken. Binnen dit kader zijn groepen als Germanen en Kelten een Romeinse uitvinding. Dit contrastdenken laat zien hoe zij de wereld indeelden en deze voorzagen van een nieuwe en soms nogal versimpelde gelaagdheid: de antieke beschaving versus de barbaren. Het is een denkpatroon dat nog steeds wordt overgenomen, en dat meer over ons zegt dan over de mensen in het verleden. Soms ontkomen we daar niet aan, simpelweg omdat de bronnen het niet toelaten. Het is zoeken naar een balans tussen wat ons is nagelaten en het moderne interpretatiekader.

Romeins burgerschap

Het beeld van de relatie tussen Romeinen en de volken die in de Lage Landen woonden, is voor een groot deel ook bepaald door Romeinse schrijvers. De Romeinen zouden volgens het bekende beeld de volken uit het rivierengebied stedenbouw, forten, infrastructuur en het schrift hebben gebracht. Waar we veel weten over de Romeinse expansie in onze contreien, weten we aanzienlijk minder over hoe de inheemse maatschappij van die tijd eruitzag, anders dan wat de Romeinse bronnen hebben nagelaten en tot op zekere hoogte in de archeologie wordt bevestigd. In veel gevallen ging het leven door zoals men in de ijzertijd gewend was en hield men vast aan oude gebruiken.

Tegelijkertijd bood de Romeinse overheersing nieuwe kansen aan de inheemse bevolking om zich te verrijken. Zo zochten de stammen van Bataven, Cananefaten, Friezen en de Chauken aansluiting bij de Romeinen en werden hierdoor onderdeel van het grotere geheel van het Romeinse Rijk. Ook bestonden

‘De Bataven behielden, net als vele andere stammen, veel van hun voorouderlijke tradities’

er Germaanse stammen, zoals de Cherusken en de Marcomannen, die eerst onderworpen waren en de Romeinse gewoonten tot zich namen, maar vervolgens ten strijde trokken tegen hun overheersers. Niet alleen waren deze stammen voor eens en voor altijd veranderd door de Romeinse heerschappij, ook wisten zij zich af te scheiden van het Rijk en vooralsnog hun eigen pad te bewandelen. Bijna alle onderworpen en loyale stammen waren schatplichtig aan Rome; ze moesten belastingen betalen en hulptroepen leveren. De Bataven waren hierop een uitzondering, want zij hoefden enkel hulptroepen te leveren. Een van de opvallendste ontwikkelingen in de eerste eeuw n.Chr. was de opkomst van nieuwe families en burgerrechtverleningen. Afzwaaiende hulptroepensoldaten kregen na 25 jaar dienst in het Romeinse leger een formeel getuigschrift gegoten in brons. Op dit zogeheten ‘diploma’ stond vermeld dat ze het Romeinse burgerrecht hadden verworven. Dit recht gold automatisch ook voor al hun nazaten. Als een familie deze juridische status van Romeins burgerschap eenmaal had verkregen, dan kregen ze meer mogelijkheden in de Romeinse wereld. Ze konden deelnemen aan het

politieke leven, trouwen volgens de Romeinse wet en zich vestigen binnen het Romeinse Rijk. Vanuit Romeins oogpunt was de hoop dat deze stammen binnen enkele jaren de Romeinse cultuur over zouden nemen. Een deel van de inheemse aristocratie sprak binnen enkele jaren Latijn en nam een Romeinse naam aan. Aangezien de elite het voorbeeld gaf voor de rest van de stam, duurde het niet lang tot de gewone burgers volgden. Hoewel veel Bataafse soldaten in latere perioden het prestigieuze Romeinse burgerrecht kregen toegekend en grote hoeveelheden Romeins wapenen paardentuig als souvenir mee terug naar hun thuisland namen, blijkt uit archeologisch oogpunt dat ze de Romeinse cultuur slechts tot op zekere hoogte overnamen. Ondanks hun integratie binnen het grotere geheel van het Romeinse Rijk behielden de Bataven, net als vele andere stammen, veel van hun voorouderlijke tradities. Zo leefden ze vaak op het platteland, hielden ze volksvergaderingen en feesten in de bossen, cremeerden ze hun doden en wierpen grafheuvels op, die vervolgens voorzien werden van grafgiften. In de Bataafse graven zijn nauwelijks Romeinse objecten aangetroffen, waardoor het lijkt alsof ze vasthielden aan hun Germaanse wortels. Zo lijkt er een contrast te bestaan tussen wat we kunnen beschouwen als Romeins

burgerschap en hoe mensen zichzelf uitten in de materiële cultuur van die tijd. Hoewel onder archeologen grote aarzeling bestaat bij het toekennen van een Romeinse, Bataafse of zelfs Germaanse identiteit aan archeologische contexten en individuen, kunnen we stellen dat de Bataafse identiteit bestond uit meerdere en deels overlappende identiteitsgroepen. Binnen deze zienswijze mogen we aannemen dat bijvoorbeeld de Bataafse Opstand in de jaren 69 en 70 n.Chr. geen grootschalige oorlog was tussen Germaanse stammen en Rome, maar meer een Romeinse burgeroorlog.

Onbegrensd

Ons beeld van het land aan de ‘grens’ van het Romeinse Rijk is aan verandering onderhevig. Dit oude beeld is te verklaren door de nadruk op de limes, de reeks forten en wachttorens langs de Rijn. Dat het Romeinse Rijk een grens had, terwijl de Romeinen met hun woord *imperium* een invloedssfeer bedoelden, is een negentiende-eeuws idee. De modernere perceptie van het grensgebied houdt in dat er veel meer verbinding was tussen volkeren en dat de grens relatief was. ▶

De cicade fibula van Utrecht, waarschijnlijk via contacten met (hulptroep) soldaten afkomstig uit Pannonië. Foto: Landschap Erfgoed Utrecht, Alexander van de Bunt.

Het limesgebied was meer een overgangsg gebied of invloedssfeer dan een concrete afscheiding. Om de verhalen en gebeurtenissen rond het begin van onze jaartelling in een breder perspectief te plaatsen, moeten we ons dus vooral niet laten beperken door ons moderne idee van grenzen. Deze zaken waren namelijk niet vanzelfsprekend in de klassieke wereld.

‘De samenleving van 2000 jaar geleden kende een diversiteit en mobiliteit die ver voorbij onze begrippen reikt’

Over de ‘grens’ heen kende het rivierengebied in die tijd veel bedrijvigheid, doordat er verschillende bevolkingsgroepen uit diverse regio’s binnen en buiten het Romeinse Rijk bij elkaar kwamen. Dit waren niet alleen legereenheden uit alle hoeken van het Rijk, maar ook reizigers, handelaren en migranten van ten noorden en zuiden van de limes. De grens was dus meer een kruispunt dan een afscheiding.

De Romeinen hadden niet de intentie om zich te isoleren van de stammen ten noorden van

de Rijn. Sterker nog, ze rekruteerden hen als soldaten voor hun legers en ontwikkelden commerciële en diplomatieke banden met hun leiders. Veel handelslieden en ambachtsmannen in Germanië maakten speciale mantelspelden om deze vervolgens in het Rijngebied aan de Romeinen te verkopen. Ook in Scandinavië werd met veel interesse naar het Romeinse Rijk gekeken. Veel jongemannen trokken naar het zuiden om hun geluk te beproeven in het Romeinse leger, op zoek naar buit en glorie. Na hun diensttijd keerden zij vaak terug naar hun thuisland, veelal in bezit van rijkversierde Romeinse voorwerpen en een goed verhaal. Kortom, de samenleving van 2000 jaar geleden kende een diversiteit en mobiliteit die ver voorbij onze begrippen reikt. Door nieuwe ontdekkingen, vondsten, opgravingen en *citizen science*-projecten als *Portable Antiquities of the Netherlands* en *Erfgoed gezocht* kunnen wetenschappers steeds meer vertellen over hoe het grensgebied eruitzag. Actueel is de recente vondst van een Romeinse wachttorens bij Krommenie, ver benoorden de limes. Ten zuiden daarvan lag de

vlootbasis van Velsen (Flevum), die volgens de gangbare visie heeft bestaan van het jaar 16 tot de Friese Opstand in 28, waarna het gebied is ontruimd. Deze vondsten doen echter vermoeden dat de Romeinen veel langer in het gebied verbleven, minstens tot het jaar 47. Een andere belangrijke ontwikkeling is de opkomst van nieuwe DNA-technieken. Zo kunnen wetenschappers aan de hand van menselijke overblijfselen via isotopenonderzoek achterhalen waar verschillende individuen of groepen oorspronkelijk vandaan kwamen. Dit betekent niet alleen dat we meer te weten komen over waar onze voorouders vandaan kwamen, maar ook over hoe wij met hen verbonden zijn. Door meer onderzoek te doen naar crematieresten uit de Romeinse tijd zullen er meer inzichten komen in grafrituelen, maar ook mobiliteit van volken.

Blik op de limes

De limes was geen gesloten fortenrij, die enkel bedoeld was om de Germaanse ‘barbaren’ buiten de deur te houden. Uiteraard moesten de forten militaire dreigingen kunnen weerstaan en onderscheppen, maar ze werden ook gebruikt ter regulering

C CAE AUG GER staat gebrand op deze duig van een wijnton die in Vechten (Bunnik) is gevonden. Foto: Archeologisch depot Utrecht.

van het grensverkeer. Vanuit het oogpunt van de materiële cultuur was de limes eerder een serie van doorlaatposten dan een barrière.

Het besluit om de Rijn en de Donau als grens te accepteren, was niet alleen een militair besluit, ook logistieke factoren speelden een belangrijke rol. Door middel van watertransport konden de steden en forten langs de Rijn beter en veiliger bevoorrad worden dan over land. Bovendien vormde de Rijn een van de belangrijkste bevoorradingsroutes voor de Romeinse campagnes in Brittannië. Hiertoe had Caligula vanaf het jaar 40 de eerste voorbereidingen getroffen, waarna Claudius in het jaar 43 het startsein gaf voor de Britse invasie. Met de Friese Opstand nog vers in het geheugen, had het versterken van de Rijnmonding daarom de meeste prioriteit. In deze regio treffen we de oudste limesforten van Nederland. Het is wonderlijk hoe de archeologie onze literaire bronnen soms letterlijk bevestigt: zo beschreef Suetonius Caligula's verblijf in Katwijk, en troffen archeologen in twee nabijgelegen forten wijnvaten van de keizer aan, met zijn naam erin gebrand.

Terwijl de militaire aandacht dus naar het westen ging, dacht men niks te hoeven vrezen van de bevriende volken in het oosten, zoals de Bataven. Hier kreeg de limes pas zijn vaste gestalte na de Bataafse Opstand. Tevens werd langs de Rijn een strook land vrijgelaten om ongewenste Germaanse indringers te kunnen spotten. Hoe groot dit niemandsland of deze overgangszone was, is niet geheel bekend, maar deze zone lag niet noodzakelijkerwijs overal braak en was niet per definitie onbewoond. Een interessant verhaal hierover is dat van Verritus en Malorix, twee Friese vorsten die in het jaar 58 helemaal naar Rome afreisden om keizer Nero te overtuigen hun het recht te geven om zich met hun stam in

dit niemandsland te vestigen. Nadat dit verzoek werd geweigerd en Verritus en Malorix het besluit naast zich neerlegden, werden de Friezen met militair geweld uit het rivierengebied verdreven.

Naast de militaire overgangszone en de forten ontstonden vaak ook burgerlijke nederzettingen, zogeheten *vici*. Hier vonden bijvoorbeeld de meegereisde vrouwen en kinderen van de soldaten huisvesting. Daarnaast viel aan de aanwezigheid van soldaten veel geld te verdienen; dit had dan ook de nodige interesse van de lokale burgerij en stammen. De Germaanse stammen maakten graag gebruik van deze handelsmogelijkheden door specifiek producten te produceren voor een Romeinse markt. Dit is slechts een deel van het verhaal, want ook veel andere volkeren kwamen door

het Romeinse Rijk in aanraking met de bewoners van de Lage Landen. De troepen die alleen al langs de Rijn waren gestationeerd, liepen in herkomst en diversiteit sterk uiteen. Zo waren hier soldaten gestationeerd die afkomstig waren uit Gallië, Brittannië, het mediterrane gebied, de Balkan en het Donaugebied. Het was een bijzondere mix van inheemse Keltisch-Germaanse volkeren, hulptroepen en handelaren uit het hele Rijk. Op basis van het weinig overgeleverde bewijs is het geen gemakkelijke taak om een eenduidig beeld te vormen van hoe ons Romeinse verleden er precies uit heeft gezien. Het moet een complexe en diverse samenleving geweest zijn en door nieuwe archeologische ontdekkingen krijgen we steeds meer een reëel beeld van het grensgebied langs de Rijn. ■

Bij het Friese dorp Bergum is deze altaarsteen gevonden voor Hludana, de inheemse godin van het water en de visserij. De steen is geïnspireerd door de Romeinse godenbeelden en altaarstenen. Foto: Fries Museum, Leeuwarden Collectie Het Koninklijk Fries Genootschap.